

ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ ВХОДЖЕННЯ УКРАЇНИ ДО МІЖДЕРЖАВНИХ СОЮЗІВ У НАУКОВИХ ПРАЦЯХ О. ЕЙХЕЛЬМАНА

Розглянуто суспільно-політичні погляди О. Ейхельмана щодо практики організації міжнародного життя першої чверті ХХ століття. Проаналізовано його бачення тогочасних українсько-російських взаємин і на цій підставі – можливість утворення нового міждержавного союзу – східноєвропейської організації. Її базовими принципами мали б виступати: демократизм, дотримання норм державного і міжнародного права, рівність та збереження державного суверенітету суб'єктів такого утворення.

Ключові слова: О. Ейхельман, міжнародні союзи, східноєвропейська організація, українсько-російські взаємини, державний суверенітет.

Рассмотрены общественно-политические взгляды О. Эйхельмана относительно практики организации международной жизни первой четверти ХХ века. Проанализировано его видение украинско-российских отношений тех времен и на основании этого – возможность образования нового межгосударственного союза – восточноевропейской организации. Ее базовыми принципами должны были выступать: демократизм, соблюдение норм государственного и международного права, равенство и сохранение государственного суверенитета субъектов такого образования.

Ключевые слова: О. Эйхельман, международные союзы, восточноевропейская организация, украинско-российские отношения, государственный суверенитет.

The social and political views of O. Eihelmann concerning the practice of organization of international life in the first quarter of the XX century are considered. His vision of contemporary Ukrainian-Russian relations on this basis, the possibility of formation of a new international alliance – the Eastern European organization is analyzed. Its basic principles were: democracy, compliance with state and international law, equality and preservation of state sovereignty of the subjects of such a formation.

Key words: O. Eihelmann, international alliances, Eastern European organization, Ukrainian-Russian relations, state sovereignty.

Сучасні українські дослідники намагаються дати відповідь на ті чи ті питання щодо місця України у геополітичному просторі між Сходом і Заходом. На думку багатьох учених, поява в центрі Європи країни, що за розмірами та кількістю населення стала в один ряд з провідними державами континенту, є значимою подією, що докорінно змінила політичну конфігурацію Старого Світу [2, с. 3]. Як новостворена держава, Україна одразу засвідчила прагнення віднайти свою геополітичну ідентичність, усвідомити себе у глобальному цивілізаційному контексті, визначитися з власними пріоритетами та виробити стратегію і тактику їх реалізації [2, с. 3].

Загальноновизнаним є факт, що діяльність України як суб'єкта міжнародних відносин активізувалась за час повної або часткової державності, а в бездержавні часи вона опинилася на периферії

міжнародних контактів [10, с. 629]. Яскравим підтвердженням цього був період боротьби українського народу за державне самовизначення на міжнародній арені впродовж 1917-1921 рр., коли питання про створення і входження України до зовнішньополітичних союзів набуло особливої актуальності.

Сучасні дослідники, аналізуючи особливості дипломатичної служби УНР, зазначають: «Приклад України 1917-1923 рр. засвідчив, що процес розвитку зовнішньої політики та створення відповідної служби молодій суверенній державі відбувається в умовах існування певної розстановки сил на міжнародній арені, існування в світі провідних держав, міждержавних блоків та зіткнення їх інтересів у тій чи іншій формі. Природно, що нові національні держави одразу ж стають об'єктом прагматичного інтересу з боку цих держав чи

блоків, котрі намагаються включити їх в орбіту свого політичного впливу, включити в фарватер власної політики й протистояння з своїми противниками. При цьому підхід до нових країн здійснюється з великодержавних позицій, як до підлеглого партнера. Це ставить міжнародну активність молодих держав під загрозу втрати самостійного характеру, обмежує розвиток їх зовнішньополітичної служби...» [1, с. 219].

З огляду на це, чимало праць українські вчені присвятили не лише аналізу української революції початку ХХ ст., обґрунтуванню можливих форм державного розвитку України, але й визначенню її місця у системі міжнародних відносин, входженню до різноманітних міжнародних союзів, характеристики дипломатичної політики УНР. Можна стверджувати, що громадсько-політична та наукова думка того часу відзначалась оригінальністю та новизною підходів, насамперед, у розумінні й аналізі геоетнополітичної проблематики [3, с. 91]. Не залишився осторонь від цієї проблематики і О. Ейхельман. Перебуваючи в еміграції та володіючи ґрунтовними теоретичними знаннями і практичним досвідом у галузі правового регулювання міжнародної системи, він вивчав тогочасні міждержавні стосунки та місце в них України.

Дослідження науково-теоретичної спадщини О. Ейхельмана стало можливим лише після проголошення державної незалежності України. Тому на сьогодні немає достатньої кількості наукових праць, які б цілковито розкривали концепцію українського державного будівництва О. Ейхельмана. Її окремі аспекти дістали оцінку в роботах В. Потульницького, О. Мошак, С. Кашенко, А. Присяжнюка. Водночас обґрунтування О. Ейхельманом особливостей тогочасних українсько-російських взаємин і умови входження УНР до міждержавних об'єднань лише частково висвітлено у роботі В. Потульницького «Історія української політології» [11, с. 202-203]. До практичної діяльності О. Ейхельмана у сфері налагодження системи міжнародних відносин і дипломатичної служби УНР зверталися В. Сергійчук, Д. Міхалюк, Д. Веденєєв, Д. Будков. У контексті цього питання важливими є публікації Л. Заблоцької, К. Савчука і В. Денисова, де висвітлюється бачення О. Ейхельманом правових основ системи міжнародних відносин загалом. Отож, на основі матеріалів, які використовуються вперше, автор ставить на меті систематизувати і проаналізувати бачення вченим особливостей українсько-російських відносин, а далі – східноєвропейської федерації народів. Іншим важливим завданням є доведення актуальності поглядів О. Ейхельмана з огляду на сучасні міжнародні позиції України і її прагнення стати повноправним членом тих чи інших політико-економічних або воєнних союзів.

Теоретичні наукові дослідження О. Ейхельман розпочав із періоду, який ознаменувався закінченням Першої світової війни. У цей час у багатьох народів з'явилися сподівання на встановлення нового міжнародного порядку, а також

здобуття недержавними народами права на самовизначення. Мова йшла про встановлення системи «майбутнього добробуту», структурними елементами котрого виступали: реалізація народної національної волі, встановлення миру між державами, зменшення фінансового тягаря країн завдяки скороченню військових витрат тощо. Саме ці елементи загального «добробуту людства» проголосив президент США В. Вільсон у 1918 р., а згодом зазначав, що вони були використані воюючими сторонами для укладання загального миру і племілінарних угод [7, с. 113].

О. Ейхельман намагався довести, що на кожному етапі становлення української державності ключову роль відіграє російський фактор. Тому ідею входження незалежної України до можливих міждержавних союзів учений обґрунтовує з позиції тогочасних українсько-російських взаємин. Він визначив місце України у світі, беручи до уваги особливий характер взаємовідносин між УНР та РСФРР. Після поразки національно-визвольних змагань українського народу за державну незалежність 1917-20 рр. це питання активно обговорювалось в еміграційних колах, де його не тільки різко критикували, а й шукали шляхи вирішення проблеми. Якщо українські емігранти не втрачали сподівань про здобуття політичної незалежності України, то значна частина вихідців з Росії була категоричною в своїх оцінках українського питання і пропагувала відновлення територіальної і політичної системи Російської імперії [5].

Особливості українсько-російських відносин знайшли своє відображення в теоретичних працях М. Грушевського, С. Шелухіна, Р. Лашенка, М. Шаповала та інших, у тому числі й О. Ейхельмана. Його погляди щодо українсько-російських взаємин можна назвати актуальними із кількох причин. По-перше, свої позиції вчений формував без політичної упередженості, опираючись виключно на наукові факти і тогочасний світовий досвід, що відповідало принципам правової і демократичної організації міждержавних стосунків. По-друге, на сьогоднішній день вони є маловідомими, а, отже, не отримали належної оцінки в науковому світі. По-третє, ідеї та пропозиції О. Ейхельмана не втратили своєї актуальності й можуть бути використані у побудові сучасних українсько-російських відносин.

Аналізуючи діяльність російських еміграційних осередків, учений указував на їхнє непримирне ставлення не лише до основ радянського режиму, але й до факту утворення суверенних держав, що постали на території колишньої Російської імперії. «Зокрема, – констатує О. Ейхельман, – це відношення російських кіл набрало особливо ворожого характеру у справі самостійності й незалежності України» [5]. Дійсно, на ґрунті збереження «єдиної і неділимої» Росії не було суперечностей між більшовицьким урядом і антибільшовицькою еміграцією [8, с. 77]. Проросійські політичні сили розглядали різні шляхи відновлення

царської Росії, у тому числі й без таких держав, як Фінляндія і Польща. Проте їх об'єднувало словесне бажання відновити Росію у формі федеративної республіки децентралізованого типу. О. Ейхельман зіставив запропоновані російською еміграцією ідеї про децентралізацію політичної влади із загально визнаними демократичними принципами організації державного життя з метою розробити пропозиції щодо утворення можливих міждержавних союзів в майбутньому. Він виділив основні етапи розвитку еміграційних українсько-російських стосунків та окреслив можливу перспективу їхнього розвитку [5].

Заглиблюючись у політичні події минулого, О. Ейхельман згадує факт, коли у січні 1918 р. було зібрано Установчі Збори з метою утворення нової федеративної держави. Проте їх було ліквідовано радянським урядом, і вони не досягли поставленої мети. Намагання О. Колчака, А. Денікіна, П. Врангеля відновити «єдину і неділиму Росію», продовжує він, також закінчилися невдачею. Реалізацію аналогічного завдання поставили перед собою і російські політичні еміграційні партії, діяльність яких активізувалася навесні 1920 р. На принципово інших засадах, вказує О. Ейхельман, проводилася робота лише Російського політичного комітету, що був утворений у Варшаві під керівництвом Б. Савінкова. На відміну від осередків у Парижі та Берліні, цей комітет визнав право на проголошення власних національних держав тими національностями, які утворювали територіально об'єднані групи на території колишньої царської Росії [12].

У контексті зазначеної проблематики О. Ейхельман аналізує результати наради, проведеної Російськими Установчими Зборами у січні 1921 р. в Парижі: по-перше, стало очевидним, що російські емігранти в Парижі до певної міри відмовились від попередньої однозначної позиції щодо необхідності збереження «єдиної і неділимої Росії»; по-друге, нарада все ж таки врахувала бажання народів до встановлення федеративного державного устрою в Росії [12]. Водночас О. Ейхельман акцентує увагу на досить «цікавому» обґрунтуванні такої позиції. На думку російських політичних емігрантів, рух до децентралізації влади є наслідком трагічних обставин, що призвели до цілковитого відокремлення «окраїнних держав» від Росії, розриву будь-яких зв'язків з нею через бажання захистити себе від деспотичної влади і руйнівної політики більшовицьких диктаторів. З огляду на встановлення в Росії більшовицького режиму, федеративне об'єднання держав колишньої царської імперії у раціональну і правову форму стало неможливим. Зрозуміло, що таку точку зору О. Ейхельман сприймав доволі скептично, згадуючи особливості так званої демократії в Російській імперії. Позицію вченого підтверджувала третя особливість наради Установчих Зборів. Так у прийнятій резолюції зазначається, що утворення цілої низки національних держав на території колишньої царської імперії відповідає

російським демократичним ідеалам. Більше того, наголошується на правомірності бажання цих держав зберегти незалежність, якщо така позиція підтримується рішенням Установчих Зборів, що скликані шляхом загальних виборів. Завершенням таких «демократичних зрушень» можна вважати твердження про тимчасовість політичного роз'єднання, викликаного більшовицьким режимом і обов'язковий союз України й Росії в майбутньому після ліквідації радянської влади.

Спільна перспектива українсько-російських відносин визначалася спорідненістю соціально-політичних і культурних інтересів, які трактувалися як примус до економічного і політичного зближення та обґрунтовувалися двосторонньою доцільністю. Наступною особливістю наради О. Ейхельман назвав рішення щодо оптимальної форми такої міждержавної співпраці – федеративного об'єднання. Вчений підкреслив, що резолюція, разом з тим, не дає чіткого визначення змісту подібного утворення. На його переконання, об'єднання федеративного типу можуть організуватися на підставі міжнародно-правових або державно-правових принципів. Ці підходи суттєво різняться між собою. У першому випадку йдеться про союз держав, у якому його територіальні складові повністю зберігають суверенітет. Як приклад, О. Ейхельман наводить функціонування міжнародних організацій Європи й США, у тому числі Лігу Націй. Він підкреслює, що таке утворення «...ще не є, так би мовити, останнім словом в області можливих міжнародно-правових федеративних об'єднань, при цілковитому збереженні суверенітету держав, що об'єднуються в міжнародно-правовому союзі» [5]. У другому випадку вчений говорить про єдину і неділиму державу, коли державна влада об'єднує всі її частини, хоча й з обмеженою їхньою компетенцією. За таких умов спостерігається централізація управління у сферах зовнішньої і внутрішньої політики.

Увагу О. Ейхельмана привернуло й положення прийнятої резолюції щодо принципів входження суверенних держав до складу Російської федеративної республіки: добровільності, свободи й рівності сторін. Учений, переосмислюючи уроки минулого, а також перспективи російсько-українських взаємин, намагається ревізувати достовірність і доцільність такої пропозиції. Загалом О. Ейхельман не відкидає можливості українсько-російського союзу і обґрунтовує свою позицію кількома аргументами. По-перше, існування в минулому тривалого економічного зв'язку України з новоутвореними державами колишньої Російської імперії. По-друге, запропоновані об'єднувачі принципи відповідали демократичним вподобанням політичних лідерів УНР, які, на переконання О. Ейхельмана, дійсно виявляли бажання інтегруватися до подібних форм міждержавних союзів, підтвердженням чому була Ризька конференція.

Як правника, О. Ейхельмана більше цікавило питання співвідношення повноважень суб'єктів

такого міждержавного утворення. Для забезпечення стабільності і довготривалості його існування, на думку дослідника, всі розбіжності між суверенними державами в тих чи інших питаннях необхідно унормувати так званими вільними угодами. Вони повинні укладатися між рівними суб'єктами міжнародного права на основі обґрунтованих потреб, а також після досягнення спільної згоди сторін щодо їхньої доцільності і змісту. Мова йде про нейтралізацію розходжень у сфері економічних, судових і адміністративних відносин, а також питань транспорту й шляхів, охорони здоров'я тощо. О. Ейхельман дає доволі чіткі рекомендації для забезпечення сталості такої міжнародно-союзної організації. Її стабільність мала б визначатись декількома факторами: рівнем реалізації інтересів усіх суб'єктів міжнародного утворення, що «спонукає їх вільно увійти до цієї організації й не порушувати встановленого нею правового ладу»; терміном дії міжнародного договору, який О. Ейхельман рекомендує укладати на 15 років. Водночас О. Ейхельман вважає за потрібне залишати за суб'єктами союзу право позбавляти чинності окремі умови договору після закінчення терміну його дії. У випадках, коли держави-учасники міжнародного союзу не здатні самостійно розв'язати спірні питання, їм варто скористатись послугами третейського суду, але за жодних обставин не вдаватися до засобів збройної боротьби. Отже, теоретично О. Ейхельман допускав утворення спільних митних союзів, системи дорожніх і залізничних шляхів тощо, але між незалежними в політичному сенсі державами. Мова йде швидше про доцільність створення не політичних, а економічних союзів.

Аналізуючи історію розвитку міждержавних відносин, О. Ейхельман наголошує, що укладання такого типу міжнародно-правових союзів суверенних держав було поширеною практикою. Основу таких союзів складали спільні життєві інтереси сторін-учасників угоди. Він вказав і на ту особливість, що доволі часто вони зберігали свою дієвість довше визначеного терміну. Міждержавні об'єднання не ліквідовувались, а доповнювались модифікованими договорами, що пристосовувались до вимог тогочасного суспільно-політичного й економічного життя. Практика міжнародних відносин, стверджує О. Ейхельман, містить більше, ніж півтори сотні такого типу регулятивних договорів, які «...торкаються тих різних, типових в сучасній практиці завдань державного керування, які ставлять собі і союзні держави, і реальна унія» [6].

Важливим є той факт, що О. Ейхельман обґрунтував можливість одночасного утворення паралельних союзів між державами колишньої царської імперії на міжнародно-правових підставах. Він наголошує, що вільний союзний устрій між суверенними державами ані *de facto*, ані *de jure* не повинен перешкоджати становленню нових політичних зв'язків, що укладаються на основі спільних державних інтересів, історичних підстав,

за умови вільного членства. Як альтернативу, О. Ейхельман пропонує *східноєвропейську організацію*, до складу якої могли б увійти країни, що розташовані на території колишньої Російської імперії, але без територій Кавказу й Азії. Вчений не називає форму такого політичного зв'язку, констатує лише різні її варіанти: угода на міжнародно-правових засадах, у формі державно-правової конструкції, реальної унії чи союзної держави. Розглядалась і можливість утворення звичайної централізованої держави, що увійде до складу новоутвореного політичного об'єднання – міжнародно-правової федеративної організації держав колишньої царської Росії.

Увагу вченого привертало питання співвідношення ідей державної незалежності, суверенітету і утворення міждержавних союзів. О. Ейхельман підкреслював бажання українців жити власним національним життям, а передумовами цього він називав величезну національну територію, чисельне, духовно і фізично здорове населення, а також економічні і природні багатства. Серед суттєвих ознак українського процесу державного будівництва О. Ейхельман виділив відсутність будь-яких претензій «...на ту чи іншу великодержавну гегемонію над ким би не було. Вона (Україна) не має і ніколи не буде мати імперіалістичних нахилів» [6]. У системі міжнародних відносин, на переконання вченого, українці віддавали перевагу мирному (арбітражному) способу розв'язання міждержавних протиріч, розвитку партнерських взаємин з іншими країнами на основі норм договірного права, особливо з державами, що утворились на території колишньої Російської імперії.

Науково обґрунтованою є позиція вченого про те, що Україна в пришвидшеному темпі долає ту епоху, яка тривала від середніх віків аж до Нового часу. У результаті розпаду середньовічного феодального устрою поступово утворювались суверенні держави, які розвивались у напрямку великодержавності та імперіалізму, що призвело до напруження і протистояння між ними, виникнення збройних конфліктів світового масштабу. Як досвідчений юрист-міжнародник, О. Ейхельман доходить висновку, що «...народи доросли до високого ступеня національної свідомості й прямують до таких нових порядків, які б заспокоїли їх потреби й виключили на майбутнє всяке легковаження й авантури в міжнародних відносинах» [6]. На його глибоке переконання, утворення держав і великих міждержавних утворень мало стати міцною основою для розвитку сучасної світової культури у всіх її напрямках.

Доволі точно О. Ейхельман виділив політичні і соціальні зміни, які характеризували тогочасний етап розвитку світового порядку. Прогнозуючи перспективи подальших змін, він констатує, що «...еволюція вимагає нових, вільних, цілком рухомих, еластичних форм, які б не затримували природного зросту суспільності в усіх її проявах і на всіх щаблях її розвитку» [6]. Одним із аспектів цього розвитку він називає бажання народів жити

власним державним життям, трактуючи його як результат природної еволюції. Штучне гальмування таких змін ототожнювалось ученим з «політичною упертістю», свого роду «донкіхотством», своєрідним «гальмом еволюції» в суспільно-політичному і міжнародному житті [6]. Позитивні зрушення у міждержавних відносинах можливі, на переконання О. Ейхельмана, за умови радикальних реформ соціальних і політичних ідей та «доктринерства минулого» [6].

Укладання міждержавних союзів учений трактує і як дієвий засіб для уникнення конфліктів у міжнародних стосунках. Щоб уникнути збройних протистоянь на початку ХХ ст., світова спільнота вдавалась до різних заходів. Вона у 1919 р. заснувала Лігу Націй, а у 1928 р. уклала Паризький пакт (Бріана-Келлога), що передбачав відмову від застосування сили в міждержавних відносинах, які, на думку О. Ейхельмана, «...залишилися тільки платонічним жестом з еventуальним моральним авторитетом» [4, с. 110]. Проблема воєнного протистояння як засобу врегулювання конфліктів трактувалось ним як «...крайня небезпека, що виникає для держав і народів при розв'язанні міжнародних непорозумінь, і вже давно спонукає людську думку шукати кращі способи, щоб коли і не повністю усунути з державного життя цю небезпеку, то в кожному разі, по можливості, паралізувати та обмежувати її безконечно важкі наслідки» [4, с.110]. З огляду на це, людство завжди шукало шляхи уникнення воєнної загрози. Серед них О. Ейхельман виділяє: 1) численні проекти організацій щодо встановлення «вічного миру» між державами; 2) проекти міждержавних об'єднань у формі союзу держав чи конфедерації; 3) проекти створення міжнародного суду для розв'язання міжнародно-правових спорів в умовах, коли сторони не можуть прийти до добровільної згоди.

Одним із дієвих засобів запобігання та розв'язання міжнародних конфліктів О. Ейхельман називає укладання міжнародних уній (союзів). До їх особливостей він відносить: приєднання до укладання унії значної кількості контрагентів – держав; можливість приєднання до вже наявної унії нових членів; збереження за кожним членом унії права виходу з її складу із дотриманням правил ліквідації правових відносин з нею; рівність обов'язків і прав усіх членів унії, задекларованих змістом цього договору. Початком такої практики у міжнародних відносинах О. Ейхельман називає утворення Ліги Націй як добровільного об'єднання держав, з метою попереджати виникнення війн у світі, а також налагоджувати співпрацю держав у різних сферах людського життя [4, с. 116]. Дослідники стверджують, що Ліга Націй стала справжньою міжнародною організацією з власною юридичною особовістю, власними формальними інституціями й агенціями. О. Ейхельман також позитивно оцінював діяльність такого міжнародного утворення і вказував на його перспективність у процесі становлення нового світового порядку. Адже із

функціонуванням Ліги Націй українці пов'язували свої сподівання про реалізацію історичної справедливості і відновлення державної незалежності.

Отже, розв'язати «українське питання» і визначити місце України на геополітичній карті повоевної Європи О. Ейхельман намагається за допомогою норм міжнародного права, хоча чітко усвідомлює вплив російського фактору на цей процес. Співзвучними у цьому контексті є міркування відомого українського історика С. Кульчицького про те, чи загалом можна звинувачувати Росію у поразці української визвольної боротьби. «Тільки в тому розумінні, – констатує він, – що умови російської дійсності стали сприятливим середовищем для виникнення політичної організації, яка вирішила змінити оточуючий світ відповідно до комуністичної доктрини. Догматичне слідування завдало багато шкоди й російському народові. Та жертви українського народу – безмірні» [9, с. 17]. Хоча О. Ейхельман постійно вказує на європейську спрямованість України, але, на відміну від багатьох політичних діячів того часу, він не відкидає можливості утворення нового міжнародного союзу між Україною та Росією на цілковито нових правових і демократичних засадах. Учений вважав його в найближчій перспективі неможливим, бо радянська Росія, на його глибоке переконання, не відповідала жодним задекларованим об'єднувачим принципам. Водночас він дотримувався позиції про те, що історичний фактор не може бути основним у побудові майбутніх українсько-російських чи українсько-європейських відносин, але будь-якому разі народи повинні озиратися в минуле, аби не допустити помилок у майбутньому.

О. Ейхельман доволі точно визначив особливості міждержавних відносин у першій третині ХХ ст., а також можливу їхню трансформацію. Він не заперечував входження України до міждержавних союзів, але акцентував увагу на демократичних принципах їх утворення і функціонування, рівності сторін та збереження державного суверенітету суб'єктів такого утворення. Державна самостійність України була необхідною умовою на шляху створення будь-яких федеративних чи конфедеративних утворень, а їхньою основою повинні стати норми міжнародного права, які покликані гарантувати суверенітет держави у системі міждержавних відносин. О. Ейхельман шукав альтернативні та різносторонні шляхи розвитку зовнішньої політики України з метою повної реалізації її національного інтересу [12, с.186]. Особливу увагу він приділяє правовим аспектам, нормам і принципам функціонування системи міжнародних відносин, визначенню суб'єктів міжнародного права, що може стати предметом подальших досліджень. Погляди вченого відповідають сучасним демократичним уявленням, принципам і нормам міжнародного права, а тому можуть використовуватись як в теорії, так і практиці міжнародної політики, рівноправної інтеграції України у світове співтовариство.

ЛІТЕРАТУРА

1. Веденєв Д. В. Юність української дипломатії. Становлення зовнішньополітичної служби Української держави. 1917-1923 роки : [монографія] / Д. В. Веденєв, Д. В. Будков. – К. : К.І.С., 2006. – 312 с.
2. Гетьманчук М. П. Між Москвою та Варшавою: українське питання у радянсько-польських відносинах міжвоєнного періоду (1918-1939 рр.) / М. П. Гетьманчук. – Львів : Видавництво Національного університету «Львівська політехніка», 2008. – 432 с.
3. Дністрянський М. С. Етнополітична географія України: проблеми теорії, методології, практики : [монографія] / М. С. Дністрянський. – Львів : Літопис; Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2006. – 490 с.
4. Ейхельман О. Побутові підстави, правничий уклад і сучасний культурний поступ міжнародного права / О. Ейхельман // Записки Української Господарської Академії в Чехословацькій Республіці. – Подєбради, 1931. – Вип. 1. – Т. 3. – С. 108–153.
5. Ейхельман О. Про єднання держав, які повстали б. російської імперії з новою Росією / О. Ейхельман // Українська трибуна. – 1922. – 31 (18) січня.
6. Ейхельман О. Про єднання держав, які повстали б. російської імперії з новою Росією / О. Ейхельман // Українська трибуна. – 1922. – 1 лютого (19) січня.
7. Ейхельман О. Стан сучасної дипломатії / О. Ейхельман // Визволення. – Прага, 1921. – Ч. 5–8. – С. 113–118.
8. Мельник І. А. Міжнародні відносини: радянський експеримент та історичні реалії / І. А. Мельник. – К. : Либідь, 2006. – 468 с.
9. Політична історія України. XX століття : [у 6 т.] / [редкол. : І. Ф. Курас (голова) та ін.] – Т. 3: Утвердження радянського ладу в Україні (1921-1938) / [С. В. Кульчицький (кер.), Ю. І. Шаповал, В. А. Греченко та ін.]. – К. : Генеза, 2003. – 448 с.
10. Політична історія України. XX століття: [у 6 т.] / [редкол. : І. Ф. Курас (голова) та ін.] – Т. 6. : Від тоталітаризму до демократії (1945-2002) / [О. М. Майборода, Ю. І. Шаповал, О. В. Гарань та ін.]. – К. : Генеза, 2003. – 696 с.
11. Потульніцький В. А. Історія української політології (Концепції державності в українській зарубіжній історико-політичній науці) / В. А. Потульніцький. – К. : Либідь, 1992. – 232 с.
12. Турчин Я. Б. Отто Ейхельман: особливості українсько-російських взаємин в системі міжнародних відносин міжвоєнного періоду / Я. Б. Турчин // Матеріали I Міжнародної конференції молодих вчених HSS-2009 (14-16 травня, 2009 р.). – Львів: Вид-во НУ «ЛП», 2009. – С. 184–187.

Рецензенти: Пронь С. В., д.і.н., професор;
Тригуб П. М., д.і.н., професор.

© Турчин Я. Б., 2010

Стаття надійшла до редколегії 08.11.2010 р.